

Jóna György

A magyarországi munkaerőpiac és felsőoktatás kongruenciája

BEVEZETÉS

A gazdasági rendszer fejlődésének egyik – talán a legfontosabb – kritériuma, hogy a munkaerő-kínálat megfelelő, magas szintű tudással, készségekkel, valamint képességekkel rendelkezzen. Ebben a feladatban az oktatási struktúra központi funkciót tölt be (mi figyelmünket most kizárólag a *felsőoktatási rendszerre* szűkítjük le). Azonban a munkaerőpiac és a felsőoktatás struktúrájának harmóniáját nem is olyan egyszerű megteremteni, hiszen a szóban forgó viszonyrendszerek számos aktora egymással szembenálló érdekek által vezérelt. Látni fogjuk, hogy ennek a konfliktusokkal terhelt erőternek a kialakulásához számos egymástól független, valamint egymást erősítő tényező járult hozzá. Ebben a rövid dolgozatban – mely disszertációm elméleti szerkezetének csupán egy részét vázolja fel, de úgy vélem, ettől még érthető marad – arra teszünk kísérletet, hogy ennek teoretikus hátterét bemutassuk, valamint azt kiegészítsük – hogy viszonylag teljes képet kapjunk a probléma összefüggésrendszeréről – a rendelkezésünkre álló magyarországi empirikus kutatások eredményeivel. Itt a bevezetőben kell megjegyeznünk, hogy a későbbi disszertációban figyelmünket kizárólag arra szűkítjük le, hogy a magyarországi közgazdászok, illetve valamilyen gazdasági jellegű képzésben részt vevő hallgatók kompetenciája mennyire alkalmazkodik a munkaerő-piaci kereslethez. Még konkrétan: a Budapesti Corvinus Egyetem, a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, az Általános Vállalkozási Főiskola, a Modern Üzleti Tudományok Főiskolája és a Nemzetközi Üzleti Főiskola (International Business School) gazdasági jellegű szakjain hallgatók elhelyezkedési lehetőségeit, valamint a munkaerőpiac kínálati oldalán állók követelményeinek összehasonlítását és kongruenciájának lehetőségeit elemezzük.

Kiindulópontunk és egyben munkahipotézisünk megegyezik Kóváriéval és Polónyiéval, amely a következőképpen foglalható össze: „Alaphipotézisünk – amely a hazai kutatók közül Jánossy Ferenc megközelítéséhez áll közel – tehát az, hogy ahhoz, hogy egy ország fejlődési pályája

optimális legyen – s az oktatási ráfordítások is a legnagyobb hatékonyságúak legyenek – olyan struktúrájú (vertikális és horizontális szerkezetű) oktatásra van szükség, amely az adott gazdasági fejlettségi szintnek megfelelő szakképzettségi szerkezetű munkaerőt biztosít. Ebből a megközelítésből tehát az következik, hogy egy adott gazdasági fejlettségi szint esetében létezik egy optimálisnak tekinthető munkaerő-szakképzettségi struktúra és iskolázottsági szint, egy optimális felsőoktatási részvételi arány és egy optimális képzési szerkezet. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a felsőoktatási részvétel jellemzőinek a gazdasági fejlettséggel együtt történő vizsgálatából következtetéseket vonhassunk le egy-egy ország felsőoktatási képzésének gazdasági alkalmasságáról, gazdasági illeszkedéséről, s javasolható fejlesztési irányáról” (Kővári–Polónyi 2006,1–2).

I. A FELSŐOKTATÁS ÉS MUNKAERŐPIAC KONGRUENCIÁJÁNAK ELMÉLETE

Az oktatási rendszer és a gazdasági fejlődés organikus kapcsolatban állnak egymással. Ezt az alapösszefüggést már Friedman korábban bizonyította számunkra. „Egy stabil és demokratikus társadalom elképzelhetetlen polgárainak egy minimális szintű írni-olvasni tudása és tudományos ismerete, valamint bizonyos közös értékek széles körű elfogadása nélkül. Az oktatás mindkettőhöz hozzá tud járulni. A közoktatás révén a gyermekek gyarapodása nemcsak neki és szüleinek, de a társadalom többi tagjának is hasznos. Az én gyermekem oktatása hozzájárul a te jólétedhez azáltal, hogy előmozdítja egy stabil és demokratikus társadalom kialakulását. Nem lehet azonosítani azokat a személyeket (vagy családokat), akik ezáltal hasznot húznak, és így az igénybe vett szolgáltatás költségeit sem lehet rájuk terhelni. Ezen a ponton tehát jelentős külső környezeti hatás tapasztalható” (Friedman 1996, 95). Továbbá, a társadalmi és gazdasági növekedésnek fontos feltétele tehát a munkaerő-piaci kereslet és a felsőoktatás kibocsátókétségének, illetve az oktatás minőségének és tartalmának kongruenciája. Bármilyen ettől való eltérés a gazdasági prosperitás ellen hat, illetve hathat (Polónyi–Tímár 2001, 9–17). Magyarországon inkább arról van szó, hogy bizonyos szakemberek képzésére az oktatáspolitikai igen nagy hangsúlyt helyez, másokéra pedig meglehetősen keveset, ami természetesen társadalmi diszfunkciókhoz vezet (persze, mint azt a későbbiekben elemzésünkben bemutatjuk, ezzel a tendenciával nem minden kutató ért egyet). Például, és ez egyre gyakoribb, diplomával rendelkezők

nem találnak iskolai végzettségükhöz illeszkedő munkahelyi státuszokat, mert a munkaerő-keresleti oldal képtelen olyan és annyi munkakört teremteni – vagyis túlképzés alakul ki, aminek messzemenő szociális kihatásai lehetnek. „A túlképzés fogalmát tehát úgy lehet gyakorlatiasan megfogalmazni, hogy baj-e az, ha mondjuk egy agrármérnök buszsofőr, vagy egy filozófus londiner lesz, egy okleveles közgazdász pedig áruházi eladó vagy kontírozó könyvelő? Hiszen – mondják egyesek – műveltebb, okosabb lett. Pedig azért van itt néhány komoly probléma. Először is egy diplomás túlnyomórészt az adófizetők pénzéből jutott egy nem használt diplomához – tehát összességében sok tízmilliárd forintnyi képzés költség nem az eredeti célnak megfelelően hasznosult. Még ha hiszünk is az oktatás mágikus szerepében, akkor is azt kell mondanunk, hogy ez csak akkor engedhető meg társadalmi szinten, ha ez az egyén ezt a nem használt diplomát a saját pénzéből szerezte. Más oldalról azonban azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy ez az ember csakugyan elégedett-e, tényleg azért ment-e a felsőoktatásba, hogy sofőr vagy londiner legyen, vagy csak azért, hogy jól érezze magát az egyetemen? Ezek a fiatalok alighanem elégedetlenek, csalódottak lesznek, hiszen egy diplomás pályafutás, életpálya reményében léptek a felsőoktatásba. Az elégedetlenség részint társadalmi feszültségekhez vezethet, részint – különösen a nyelveket már jobban beszélő fiatal diplomások esetében – kivándorláshoz. De másról is szó van. Ugyanis a diplomások, akik képzettségüknél alacsonyabb tudásigényű foglalkoztatással kénytelenek megelégedni, egyben kiszorítják a foglalkoztatottságból az alacsonyabb képzettségű.” (Kóvári–Polónyi 2006, 4).

Mint a pénzérmének, a felsőoktatás túlzott mértékű kibocsátásával kapcsolatos problémáknak is két oldala van: léteznek előnyei és hátrányai. *Előnyei* között szokták a következőket emlegetni:

- Hogyha nő a magas iskolai végzettséggel rendelkezők aránya egy társadalomban, akkor az a most szándékban álló tudás alapú társadalom létrehozásához nagyban hozzájárul.
- A felsőoktatási intézményekbe való viszonylag könnyebb bekerülés a demokrácia egy fokmérője, hiszen a totalitáriánus és az autoritáriánus parancsuralmi rendszerekben a központi tervutasításos rendelkezések dominálnak, aminek következtében a főiskolák és egyetemek „kapui bezárulnak”. A társadalom tagjai számára nyitva kell hagyni a felsőoktatási intézmények ajtait, hogy minden társadalmi csoportnak megnyíljanak a felfelé irányuló mobilitás csatornái.
- Ha emelkedik a diplomások száma, akkor ezzel párhuzamosan csökken a deviancia jelenléte, a társadalom kultúráltabbá válik, valamint erősödik a társadalmi integráció is.

- A leggyakrabban azt az érvelést hallani, hogy a diploma még mindig „megvéd a munkanélküliségtől”, magasabb iskolai végzettséggel könnyebben megtalálhatja az egyén a társadalmi munkamegosztásban a helyét, ezért a felsőoktatás expanziója nem káros.
- És végül, komoly oktatáskutatók tudományos véleménye szerint a magyarországi oktatás expanziója egyáltalán nem okoz „diplomás túltermelést”, mert ez idáig a munkaerőpiac képes volt munkahelyi státuszokba helyezni a szóban forgó fiatalokat és felnőtteket. Túlképzésről tehát szó sincs, a megnövekedett létszámú egyetemekre és főiskolákra – racionálisan végiggondolva – szükség van. A munkaerőpiac keresleti oldalával nagyjából együtt mozgott a felsőoktatás kibocsátása: „Magyarországon azonban a kereslet azonos irányban, sőt nagyobb mértékben változott, mint a kínálat. Minden rendelkezésre álló adat a túlképzés fikciója ellen szól (kiemelés – J. Gy.). A fiatal felsőfokú végzettségűek bére folyamatosan és számottevő mértékben nőtt, a szakmunkásoké pedig stagnált, vagy kismértékben csökkent. A munkanélküli ráták idősora sem utal túlképzésre: az állástalanok aránya a diplomások között mindig jóval kisebb volt, mint a kevésbé iskolázott tömegek körében, és a különbség nem csökken tendenciaszerűen. Mindez azt mutatja, hogy Magyarországon a rendszerváltás után megugrott a diplomás munkaerő iránti kereslet, miközben a szakmunkások iránti kereslet egyáltalán nem nőtt... a friss diplomásokat a piac nemcsak felszívta, de az átlaghoz képest magasabb bért is adott nekik” (Kézdi–Varga 2007, 21).

Akik a *felsőoktatásban megjelenő túlképzés ellenzői*, általában az alábbi érvekkel szokták álláspontjukat védeni:

- Az valóban igaz, hogy a tudásalapú társadalom szerkezetének kialakításához nélkülözhetetlen, hogy magas tudáskészlettel rendelkezzen a társadalom döntő hányada, azonban a kívánatos nem az, hogy e kompetenciákat, tudást, készségeket és képességeket a felsőoktatási intézményekben szerezzék meg, hanem már a közoktatásban hozzáférhetővé kellene tenni ezeket. Ez nem a felsőoktatás funkciója kell legyen, hanem általános iskoláké.
- A felsőoktatás expanziója nincs kapcsolatban a demokráciával (vagy ha mégis, akkor indirekt viszonyban állnak), mert a demokráciát egészen más eszközökkel és módszerekkel lehet mérni. Tömegoktatás keretében nem lehet értelmiségiképzést végezni, hiszen az szükségképpen a minőség romlásához vezet, „a *tömegesedés* egyebek mellett az

oktatói kar felhígulásához vezetett, valamint ahhoz, hogy az eredeti tudományos közösségek fokozatosan elveszítik identitásukat. Az *el-számoltathatóság* az oktatók hagyományos autonómiáját korlátozza azáltal, hogy egyre szorosabb ellenőrzés alá vonják a tevékenységüket, s ezzel oktatónak lenni kevésbé kívánatos. A *privatizáció* bizonyos értelemben arra ösztönzi az oktatókat, hogy növeljék saját és intézményük bevételeit, mégpedig olyan szolgáltatásokkal, amelyeknek semmi közük az oktató munkához” (Altbach 2002, 2–3). E folyamatok kezelése vagy elkerülése érdekében nemzetközi szinten kidolgoztak már olyan stratégiákat, amelyek adekvátak tekinthetők, azonban a kormányzati szándékok sokszor nem esnek egybe e módszerek alkalmazásával. A leghatékonyabbnak tűnik a felsőoktatás minőségbiztosítási kritériumainak megállapítása és betartatása (Berde – Czenky – Györgyi – Híves – Morvay – Szerepi 2006), azonban magyarországi és más nyugati államban ennek sikeressége még várat magára. „A közvetett szabályozási eszközök közül a minőségbiztosításnak egyelőre az országok többségében nincs közvetlen hatása az intézmények programkínálatára” (Galasi – Varga 2006, 11).

- A diplomával rendelkező munkanélküliek, valamint azok a diplomások akik nem végzettségüknek megfelelő állásokat töltenek be, tudása „elfelejtődik”, hiszen nem használják a mindennapokban. Az adófizető állampolgárok pénze tehát elveszett, bizonyos értelemben pazarlás folyik, amely gazdasági recessziókban vagy válságokban nem engedhető meg. De emellett még más társadalmi feszültségek forrása is lehet: az alacsonyabb iskolai végzettségűeket kiszorítják a munkaerőpiacról a diplomások, a diploma „inflálódik”, újból felerősödik a magán- és az állami felsőoktatási intézmények közötti különbség, aminek végeredménye az lesz vagy lehet, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket az oktatás nem számolja fel, hanem sokkal inkább reprodukálja és konzerválja (Bourdieu 1978). Az állami felsőoktatási rendszer tényleg kitérte kapuit, ám az elit intézményekbe továbbra is nehéz a bekerülés, márpedig a piacképes tudás megszerzésének lehetősége itt nagyobb valószínűséggel kapható meg, mint az előbbiben. Vagyis az oktatás expanziója nem hozza el a hozzá fűzött reményeket, nagy a távolság az elit és az állami diplomák között; bár diplomát egyre több embernek lehet szerezni, de annak értéke nem azonos a piacon az elit diplomáéval. Az elit oktatásban részt vevők frakciójába olyan egyének kerülhetnek be, akik az átlagnál jóval magasabb gazdasági, kapcsolati és kulturális tőkével rendelkeznek; a tehetősebb tár-

sadalmi csoportoknak jár ez a privilégium, így a különböző tőkejavak reprodukálódnak generációról generációra, megmarad egyazon társadalmi osztály aktorainak birtokában. Az elit iskolákban megszerzett tudás által a gazdasági tőke is átöröklődik, amelyhez az oktatási rendszer hozzájárul, sőt legitimálja azt. Röviden: az oktatás expanziója nem feltétlenül jelenti a demokratikus struktúrák megerősödését (persze egyik kritériuma annak), valamint a társadalom szélsőséges polarizációjának végét. Ugyanakkor az elit felsőoktatási rendszer finanszírozását nemcsak az állam végzi, hanem egyre gyakrabban és néha teljes egészében maguk a piac szereplői is, s ezzel megőrzik annak zártságát, az állami intézményekkel szembeni hegemoniájukat. „A 20. század második felében óriásira duzzadt felsőoktatást döntően az állam finanszírozza, de mellette egyre nagyobb szerephez jut a piac. Nem az emberbaráti szervezetek, egyházak, magánszemélyek részvétele az új elem (mivel mindig is jelen voltak valamilyen mértékben), hanem az üzleti világé, az iparvállalatoké, a pénzintézeteké (ez főleg Európában újdonság, az Egyesült Államokban a kezdetektől fogva erőteljes volt a piac részvétele) (Hrubos 1995). Mindez azzal jár együtt, hogy az állam és a piaci aktorok által finanszírozott felsőoktatási intézményeknek kell egymással versenyezniük – a piac szabályai szerint. A dequalifikáció mindkét érintett csoportban elégedetlenségeket generál. Erre vonatkozóan a következő statisztikai adatokat olvashatjuk: „Az 1996. évi mikrocenzus alapján úgy becsülhető, hogy 585 ezer aktív kereső diplomáson kívül 13 ezer a diplomás munkanélküli, további közel 40 ezer diplomás munkaképes korú, nem tanuló, inaktív és mintegy 60 ezer diplomás dolgozik olyan munkakörben, amelyekben középfokú vagy annál alacsonyabb képzettség is elég lenne. Hasonló képet mutat az 1998-ban végzett diplomások munkaerőpiaci helyzetének a felmérése. E szerint a végzést követő egy év után a fiatalok öt százaléka munkanélküli, nyolc százaléka nem tanuló, inaktív és mintegy egyharmaduk dolgozik olyan munkahelyen, amelyek nem igényelnek felsőfokú végzettséget” (Polónyi–Tímár 2001, 74–75).

- A felsőoktatás és a munkaerő-piaci igények inkongruenciája strukturális munkanélküliséghez vezet (strukturális munkanélküliség – mely az általában vett munkanélküliségnek egyik fajtája – akkor alakul ki, amikor a munkaerő-piaci kereslet és a munkaerő-piaci kínálat szerkezetileg nem illeszkedik egymáshoz). Márpedig a strukturális munkanélküliség felszámolása vagy akár csak mérséklése is a legnehezebb és a legtöbb időt igénybe vevő feladat (Mankiw 2005, 154–177).

- Ugyanakkor elengedhetetlen, hogy megállapítsuk: a diploma csak részben véd meg a munkanélküliségtől, csupán első látásra tűnik úgy, hogy valamilyen mágikus ereje van a diplomának. „Sokszor hallani, hogy a felsőfokú végzettségűek hazai munkanélkülisége igen kedvező képet mutat, tehát nincs nyoma a munkaerő-piaci zavaroknak. Ez azonban egy igen egyoldalú megközelítés, mert miközben az tényleg igaz, hogy nemzetközi összehasonlításban a hazai diplomás munkanélküliség a fejlett országok között a legalacsonyabb szinten van, ugyanakkor más a helyzet a gazdasági aktivitás tekintetében. *A magyar diplomások gazdasági aktivitása ugyanis a fejlett országok között a legalacsonyabbak között van* (kiemelés – J. Gy.). Ha a két adatot együtt vizsgáljuk, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar diplomások munkaerő-piaci részvétele a fejlett országok között viszonylag alacsony arányú. Ugyancsak egyre kedvezőtlenebb képet mutat a pályakezdő diplomás munkanélküliség” (Kővári–Polónyi 2006, 6). Ezt a problémát még tovább mélyíti az, hogy a nyelveket jól beszélő diplomások egyre inkább vonzóznak érzik (és ebben az Európai Unió politikája is támogatja őket) a kivándorlást. Ez azt jelenti, hogy a magyar adófizető állampolgárok támogatásával szerzett diplomát, de azt már nem hazai viszonyok között kamatoztatja.

II. A MAGYARORSZÁGI FELSŐOKTATÁS EXPANZIÓJA

Az előbb kifejtett társadalmi szinten megjelenő komplex probléma *a magyarországi felsőoktatás expanziójával*, valamint *az oktatáspolitikai átalakult struktúrájával és döntéshozatali mechanizmusaival* vált egyre égetőbbé. Ahhoz, hogy ezt adekvát módon megérthessük, most vegyük sorra a két befolyásoló tényező kialakulását és hatását.

A magyarországi oktatási (főleg felsőoktatási) expanziónak három periódusát szokták egymástól jól elkülöníteni. Az első szakasz az 1940-es évek végétől 1953-ig tartott, amikor a központi tervutasításos gazdasági rendszer legitimálták. Az ekkor meginduló extenzív iparfejlesztéshez nélkülözhetetlen volt a műszaki- és az agrármérnöki szakemberek túlképzése, így ennek kiszolgálására ugrásszerűen bővítették e szakok hallgatóinak számát – természetesen ez a minőségi oktatás drasztikus csökkenését hozta magával. A második periódus 1959–1965 között ment végbe, amely főként a középiskolákat, még inkább a szakmunkásképző intézményeket érintette. A harmadik szakasz pedig – mely napjainkban is tart – a rend-

szerváltás után kezdett kibontakozni a felsőoktatásban. Erre vonatkozóan a következő elemzést és scenáriót olvashatjuk: „Az adatok azt mutatják, hogy a 2000-es évtől felgyorsult a diplomás népesség számának növekedése – ekkortól válik érzékelhetővé a tömeges felsőoktatás kibocsátása. Magyarországon 2010-ben nagyjából minden negyedik, 2015-ben pedig majdnem minden harmadik munkavállaló diplomás lesz. Magyarország ezzel 2010-ben Németország, Görögország, Hollandia, 2015-ben pedig az Egyesült Királyság és Svédország diplomás ellátottságával azonos szintre kerül. Ugyanakkor gazdasági fejlettségünket tekintve még ekkor is jelentősen le leszünk maradva ezektől az országoktól... A jelenlegi képzési volumen 2010-ig nagyjából kétszer annyi diplomás szakember kínálatot eredményez, mint a korábban prognosztizált kereslet” (Kővári–Polónyi 2006, 6, 9). Az ezzel járó minőségromlás szinte evidencia, erről személyes tapasztalatok és számos empirikus vizsgálat is tanúskodik. Ennek talán legfőbb oka, hogy tentatív jellegű tervezés és szervezés előzte meg e folyamatot. Kornai a felsőoktatás spontán expanziójával kapcsolatban a következőket jegyzi meg: „tipikusan az elmaradottabb országokra jellemző és mindig áldozatokkal jár; megvalósítása érdekében elhalasztunk és elmulasztunk más, fontos feladatokat, és szinte teljesen elsikkad a fejlődés minőségi oldala; megbomlik az összhang a szakemberigény és a szakemberállomány struktúrája között; a munkaerő-állomány kvalitatív elmaradása... súlyos diszharmonióhoz vezethet” (Kornai 1972, 24, 26).

Fontos megjegyezni, hogy bár a felsőoktatás expanziója bizonyos esetekben gazdasági hátránnyal jár, mégis jelentős *társadalmi igényeket* elégít ki. Számos deklasszáldott vagy deklasszáldáskerülő társadalmi réteg úgy véli, hogy a felsőoktatás expanziója lehetőséget nyújt a felfelé irányuló mobilitás eléréséhez – a középosztályosodásba vetett remények a felsőoktatásban gyökereznek. Emellett a magasabb egzisztenciával járó munkahelyek könnyebb megszerzését (vagyis munkaerő-piaci előnyöket) várják attól, ha gyermekeik vagy akár ők maguk diplomához jutnak. Más szempontból vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a piaci viszonyok *diktálnak* a felsőoktatásnak, azzal szemben *megrendelőként lépnek fel*. Ez még tovább problematizálja ezt a területet. A piac főszereplőinek (vagyis a globalizáció, illetve az újkapitalizmus vezető elitjeinek) arra volt és van szükségük, hogy a felsőoktatás intézményrendszereiben *piacképes tudást* oktassanak (már a kifejezés is igen árulkodó), tehát olyan ismereteket, tudást, készségeket és képességeket adjanak át a hallgatóknak az oktatók, amelyek kompetenssé teszik őket abban, hogy a diplomaszerezés után a tőkés tulajdonában lévő vállalatoknál, pénzintézeteknél stb. még hatékonyabban részt tudjanak venni a tőkefelhalmozás folyamatában (Lu-

xemburg 1979). A tőkefelhalmozásnak és a tulajdonviszonyok megszerzésének abban a folyamatában (koncentrációjában és centralizációjában), melynek hasznából sem ők (kivéve néhány felsővezetői menedzsert), sem a társadalom alacsonyabb egzisztenciával rendelkező rétegei semmiféleképpen sem részesülhetnek. Mindez azzal jár együtt, hogy a piac főszereplői *megrendelőként* lépnek fel a felsőoktatási intézményekkel szemben, amelyek a rendszer funkcionálásából kifolyólag kiszolgálják ezeket az igényeket, vagyis függőségbe kerülnek a tőke és a termelőeszközök tulajdonosainak osztályától. Megállapítható tehát, hogy az újkapitalizmus kis létszámú haszonélvezőinek érdekében áll az oktatási struktúrákat determinálni, és ezt a befolyást meg is szereztek erre az évtizedre a nyugati, közép-kelet- és kelet-európai államokban. De lássuk röviden a részleteket.

A neoliberais gazdasági alapokból kinövő struktúrák tevékenységeiket – többek között – az oktatási intézményeken keresztül legitimálják a társadalmi nyilvánosság előtt. Napjainkban ez a fajta legitimáció – általában – a tömegoktatás folyamatában, az expanzióban nyilvánul meg úgy, hogy elhítetik, illetve megpróbálják elhíttetni a társadalom többségével, hogy a kapitalista termelési mód minden egyes ember számára garantálja azt a szabadságot és lehetőséget, hogy felsőoktatási intézménybe kerüljön. És valóban, az egyetemekre, főiskolákra egyre növekvő számban és arányban kerülnek be fiatalok. A nemzetközi expanzió tendenciáiról a következő táblázat adatai árulkodnak.

1. sz. táblázat

Felsőoktatásban részt vevő hallgatói létszám (ezer fő)

	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1995
Ausztria			59,8	96,7	136,8	173,1	192,7	212,7
Belgium			124,9	159,7	196,2	247,5	254,3	332,5
Finnország	25,3	43,3	59,8	114,3	123,2	109,8	140,9	188,3
Olaszország	303,5	424,4	687,2	976,7	1117,7	1185	1375,1	1755,1
Hollandia	106	152,7	231,2	288	360	404,9	413,4	
Norvégia			50,1	66,6	79,1	84	116,8	127
Portugália			50,1	79,7	92,2	103,6	133,5	286,9
Spanyolország			224,9	540,2	681	934,3	1049,9	1470,4
Egy. Kir.			601,3	732,9	827,1	1032,5	1086,1	1507

Forrás: Polónyi 2000, 50.

Mint a fentebb láthattuk, ez a folyamat nemcsak a nemzetközi szintén valósul meg, hanem Magyarországon is. E tendenciákkal a probléma mégis az, hogy a periféria- és félperiféria-országok ifjúságának jelentős hányada piacképtelen diplomát szerez, vagy ha diplomájával mégis megtalálja helyét a társadalmi munkamegosztásban, akkor olyan bérért kénytelen eladni tudását és munkaerejét, amelyből kizárólag a legalapvetőbb életfeltételeit tudja reprodukálni – a magasabb tőkével rendelkező családok gyermekeire mindennek pont az ellenkezője igaz. Még egyszerűbben: az oktatás expanziója nem számolja fel a kizsákmányolást, valamint az egyenlőtlenségeket, inkább csak elkendőzi azt, és látens mechanizmusok által reprodukálja azokat. Megint egy másik aspektusból azt lehet mondani: „Az üzleti világ szerepe ugyancsak korlátozza az akadémiai szabadságot, az egyetemi autonómiát, mivel a pénzügyi támogatás fejében beleszól az oktatási koncepcióba (pl.: rövid távú munkaerő-piaci szempontok érvényesítése), a kutatások témaválasztásába, indirekt módon az egyetemek személyi kinevezési döntéseibe. A közvetítésre helyenként hasonló ütköző szervezeteket hoznak létre, mint az állami kontroll estében” (Hrubos 1995).

A felsőoktatás tömegesedése ellen a humboldti filozófiákat preferálók már az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején felszólaltak. A humboldti filozófiák interpretációja során Habermas (1957) kifejti, hogy a felsőoktatási intézményeknek egyik fontos funkciója a tudományos diszciplínák integrált átadása, és annak „töredezettségmentesítése”. Csak egy komplex egészszé szerveződött akadémiai ismerethalmaz elsajátítása révén értheti meg az egyén adekvát formában a természet- és a társadalomtudományos paradigmákat. Az egyetem feladata, hogy tudományos tudást nyújtson, és ne specializációk során végletekig (néha már nevetségességig) redukált ismereteket. A második jellemzője, hogy a teoretikus tudást szintetizálni kell az empirikus kutatásokkal; csak ezen az úton szerezhető meg új, alkalmazható információ a társadalmi életről. A harmadik sajátossága az, hogy a tanulás és a tanítás szabadságát biztosítsa a felsőoktatási intézmény hallgatóinak (például az oktatóknak a szabad témaválasztást, a hallgatóknak pedig az óraválasztást).

A humboldti elveket három fontos tendencia kezdte megsemmisíteni: a tudományok specializációja, az egyetemek bürokratizációja, valamint a skolasztizálódás. Mindhárom tényező már benne volt a náciizmus ideológiájában, de az újkapitalizmus magában hordozza ezt a három komponenst. (Talán nem véletlen, hogy Marcuse is azt mondta: „Aki nem hajlandó beszélni a kapitalizmusról, az ne beszéljen a náciizmusról sem.” Ezzel is utalt arra, hogy bi-

zonyos szubsztanciális hasonlóságok fedezhetők fel a kettő között.) Ugyanis a „modern tudomány olyan ismereteket nyújt, amelyek *technikailag* hasznosíthatók. De arra kérdésre nem tud válaszolni, hogy hogyan élünk. Ez a kérdés számára nem érdekes. A gyakorlathoz való technikai viszonyulás a „hogyan élünk” kérdéstől való eltávolodáshoz vezet” (Weiss 2000, 45).

Az oktatás expanziója nem hagyja érintetlenül a hallgatói közösséget sem, erre vonatkozóan Habermas (1969) is végzett empirikus kutatást, melynek eredménye teljesen illeszkedik az előbbi megállapításokhoz. A vizsgálat adatai azt mutatták, hogy az expanzióba belekerült felsőoktatási intézmények hallgatói szinte kivétel nélkül alkalmatlanok arra, hogy rendszerszerűen megfogalmazzák egyéni véleményüket a gazdasági-társadalmi folyamatokról, sőt ellenvéleménnyel senki sem élt. Nem tudják az aktuális viszonyokat kontinuitásukban felfogni, értelmezni. A hallgatók általános gondolkodásáról a következőket írja: „Megdöbentő a semleges szakértő attitűd: a történelmet csak ritkán tekinti folyamatnak, amelyben a múlt is meghatározza a jelent; a legújabb történelmet máris dossziékba fűzte” (Habermas 1969, 254). A hallgatók elidegenednek nemcsak egymástól és az oktatótól, de az oktatott tantárgytól is.

Emellett kibontakozik az úgynevezett rebürokratizáció jelensége; ez a fogalom azt a folyamatot jelöli, melyben az oktatók hivatali, bürokratikus feladatai megnőnek az intézmények autonómiájának következtében. További problémát okozott egy másik változtatás, amely a tanári ellenőrzéssel és értékeléssel kapcsolatos; ez a kredencializmus terminusával írható le. E fogalmat Kozma Tamás a következőképpen definiálja: „a tudományos közösség tagjaként az oktató a saját teljesítményére figyel; hallgatója annyiban érdekes számára, amennyiben közreműködik az oktató saját teljesítményében. A tanár (a mester) viszont a hallgatóra figyel. Egyik szerepe az, hogy – önmaga helyett – tanítványának teljesítményét kísérfje figyelemmel. A tömegoktatásban azonban erre már nincs lehetőség; ehelyett időről időre kampányszerűen ellenőriznie kell. Így az *értékelést amely a fejlődést kísérő valódi tanári tevékenység volna, átalakul tesztek és tudáspróbák adminisztrálásává*, aminek személytől függetlenül, értékelőtől függetlenül, szabványosított formában kell megtörténnie. Az oktató nem mint tanár vesz benne részt, hanem csak mint diagnoszta” (Kozma 2004, 106).

Az eddigiekből is egyértelműen kitűnik, hogy a felsőoktatás expanziójának megítélése nem egyértelmű, hosszú távon azonban – és ebben szín-

te minden egyes oktatáskutató véleménye megegyezik – káros lehet a gazdasági, a társadalmi és az oktatási viszonyokra. A kérdés itt most úgy merül fel, hogy vajon kinek a feladata korrigálni az oktatás szélsőséges expanszióját. A legtöbbször a megoldás kulcsát *az állam* kezében látják. Azonban az állam hatásköre, mozgási lehetőségei és az általában vett funkciói átalakultak a globalizáció miatt. Ahhoz, hogy ezt a megváltozott szituációt megérthessük, röviden fel kell vázolnunk az újkapitalizmus működési mechanizmusait – erről a következő részben értekezünk.

III. AZ ÚJKAPITALIZMUS JELLEMZŐI, MŰKÖDÉSI MECHANIZMUSA

Ebben a fejezetben azt fogjuk röviden felvázolni, hogy az *újkapitalizmus* (másként: globalizáció) *milyen logika szerint működik, mik a legfontosabb funkcionális sajátosságai*, illetve milyen társadalmi és gazdasági következményei vannak széles körű kibontakozásának.

Ahhoz, hogy az újkapitalizmus által létrehozott társadalmi és gazdasági viszonyokat pontosan megérthessük, Immanuel Wallerstein (1983) fogalmi rendszerét és centrum–félperiféria–periféria paradigmáját alkalmazzuk. Eszerint a világgazdasági rendszer három komponensét különböztethetjük meg egymástól; ezek olyan államokat magukba foglaló blokkok, melyekbe adott országok gazdasági fejlettségük alapján kerülhetnek be, illetve ki. A centrumállamok a gazdaságilag fejlett országok; a félperiféria szférájába a fejlődő államok tartoznak, míg a periféria dimenziója a szegény, fejletlen országokat csoportosítja. A világgazdaság ilyen hármas tagoltsága a társadalomtörténeti folyamatok során mindig megfigyelhető volt (Weber 1979).

A XX. század közepére a centrumországokban olyan nagymértékű tőke halmozódott fel (illetve itt a tulajdonviszonyok koncentrált-sága olyan mértékűvé vált), hogy ezzel már saját országhatáraikat átlépve is képesek kereskedelmi, termelési tevékenységet folytatni úgy, hogy közben a félperiféria és a periféria országait teljes függésükben tartják kizsákmányoló munkamechanizmusok által, valamint a szegény államokban realizált extraprofitot szinte adózatlanul visszaszivattyúzzák magukhoz. Ez a folyamat a következőképpen zajlik: a centrumországok a szegényebb államokban tőkebefekteté-

seikkel – többek között – multinacionális vállalatokat, ipari egységeket, áruházakat és szolgáltatásokat létesítenek, amelyekben a munkavállalóknak a legalacsonyabb béreket fizetik, a profitmaximalizálás elve szerint. Ezek a bérek annyira alacsonyak, hogy ebből kizárólag a legalapvetőbb szükségleteiket tudják a munkások kielégíteni; ebből azokat az erőforrásaikat és életfeltételeiket képesek reprodukálni, amelyek nélkülözhetetlenek ahhoz, hogy másnap újból el tudják adni munkaerejüket a befektetőnek (Szalai 2005). Ezen – vagyis a marxi értelemben vett kizsákmányolás folyamatán – változtatni aligha tudnak a kormányzatok és a munkavállalók, mert „a munkabért a munkás és a tőkés közötti ellenséges harc határozza meg. A győzelem szükségképpen a tőkésé” (Marx 1962, 7).

A munkavállalók által megtermelt áruk eladásával a tőkések extraprofitot realizálnak, amelyből a másodlagos redisztribúció útján, adómentességük vagy adókedvezményeik miatt, alig csoportosítanak vissza valamit a perifériára és a félperiféria államainak, valamint állampolgárainak – a társadalmi igazságtalanság egyik intézményesített, szervezetenként legitimált formájával találkozunk ilyen esetben. Arról van tehát szó, hogy a profitmaximalizálás a primer redisztribúciót kizárólag kizsákmányolás formájában engedi meg, míg a szekunder újraelosztás mechanizmusai és csatornái diszfunkcionálnak, egy idő után pedig ellehetetlenülnek. Így nőnek a társadalmi egyenlőtlenségek, a társadalmi integráció megbomlik, a nivellációs intézkedések hatástalanok maradnak.

Mindezekből is egyértelműen kitűnik, hogy napjainkban megvalósul a kizsákmányolás folyamata, melynek egy plasztikus definícióját Szalai Erzsébet idézi Wrighttól: „Ha egy egyenlőtlenséget a kizsákmányolás kifejeződéseként írunk le, akkor azt állítjuk, hogy meghatározott fajta ok-okozati kapcsolat van a különböző cselekvők jövedelme között. Konkrétabban: akkor mondjuk, hogy a gazdagok kizsákmányolják a szegényeket, ha két dolgot állapíthatunk meg: a gazdagok jóléte ok-okozatilag a szegények deprivációjától függ – a gazdagok azért gazdagok, mert a szegények szegények; továbbá a gazdagok jóléte a *szegények munkájának eredményétől* is függ – a gazdagok ilyen vagy olyan mechanizmusokon keresztül kisajátítják a szegények munkája gyümölcseinek egy részét. Az első kritérium önmagában definiálja a *gazdasági elnyomást*, de nem a kizsákmányolást. A kizsákmányolás egyaránt feltételezi a gazdasági elnyomás és a társadal-

mi többlet legalább egy részének az elnyomók általi kisajátítását” (Szalai 2001, 249). Ezt a folyamatot közel másfél évszázaddal ezelőtt Marx és Engels a következőképpen írták le: „A bérmunka átlagos ára a munkabér minimuma, azaz azoknak a létfenntartási eszközöknek az összege, melyek szükségesek ahhoz, hogy a munkást mint munkást életben tartsák. Amit tehát a bérmunkás a maga tevékenységével elsajátít, az pusztán arra elég, hogy csupasz életét újratermelje” (Marx – Engels 1959, 454). A továbbiakban meg fogjuk látni, hogy a definícióban foglalt kritériumok tökéletesen megvalósulnak napjainkban.

Az újkapitalizmus befolyásával az állam is képtelen szembeszállni. A strukturalista és a funkcionalista irányzat képviselői napjainkban teljesen egyetértenek abban, hogy az államnak mint hatalmi intézményrendszernek a funkciói átalakultak, bizonyos szegmensei pedig eltűntek az újkapitalista rendszer működését követően. Az államnak olyan korrekációs mechanizmusairól és ellenálló képességéről beszélünk, amely gátolná azt, hogy az újkapitalista struktúrák káros befolyása általánossá váljon adott társadalomban; az állam ma már nem tudja adekvát formában megvédeni polgárait a globalizáció kihívásaival szemben. A klasszikus közgazdasági liberális elméletek még arra hívták fel a figyelmet, hogy az állam ne alkalmazzon intervenciós lépéseket a gazdasággal összefüggésben – mint látható, ekkor az állam még rendelkezett olyan és annyi hatalommal, hogy a gazdasági folyamatokat is irányítani tudta. Napjainkra az államhatalom a gazdasági befolyás alá került, az állam nem korlátozza a tőke működését, sokkal inkább kiszolgálja azt. Az újkapitalizmusnak ez a mozzanata (mármint az, hogy az államhatalom meggyengült a gazdasági elittel szemben) az egyik leglényegesebb eleme.

Artner Mária arra hívja fel a figyelmet, hogy „a globalizációval szemben az egyes államok részéről megmutatkozó ellenállás a konkurencia általános törvényeiből következik, és semmi köze sincs a transznacionális monopolkapitalizmus (globalizáció), tehát a tőkés termelési mód világméretű kiterjedésének elutasításához” (Artner 2006, 102). Más szavakkal: az állam centralizált hatalma polarizálódott a nemzetközi pénzügyi elit determinációjával szemben, az államok integratív szervezetei és a nemzetközi aktorok cselekvőképtelenné váltak, alkalmatlanok arra, hogy a társadalom érdekeit érvényesítsék az újkapitalista struktúrákkal szemben.

A periféria és félperiféria államai a kizsákmányolás ellen a jelenlegi viszonyok keretein belül aligha tehetnek valamit, mert ha a tőkés befektető-

ket szigorú, progresszív adókkal terhelnék, akkor azok kivonulnának az érintett térségekből, amivel hihetetlen magasra nőne a munkanélküliségi ráta – ez utóbbi pedig olyan társadalmi elégedetlenségeket, illetve devianciákat szülne, amelyek akár polgárháborúkhöz, de szinte minden esetben legalább kormányváltáshoz vezetne (Ferge 1997). Ezt egyetlen politikai elit sem engedheti meg magának, ennek következtében – és az újkapitalizmus logikája szerint – a politikai és kulturális (természetesen az oktatási rendszer is ide tartozik) szféra a nemzetközi pénzügyi elit, valamint a tulajdonukban lévő transznacionális vállalatok, bankok, stb függésébe kerül (Martin – Schumann 1998).

Megállapítható, hogy a globálissá vált piaci mechanizmusokkal szemben az állam tehetetlen, képtelen azokkal szabályozni. Emellett a tőkerendszerben sincsenek meg azok az önkorrekciós erők, szabályozók, amelyekkel mederben tarthatnák profitmaximalizálási igényüket; a szociális életvilágot a rendszer kontroll nélkül – instrumentális és nem racionális ésszel – gyarmatosítja.

Mielőtt még továbbhaladnánk gondolatmenetünkben, az egyértelműség kedvéért ezen a ponton definiálnunk kell az újkapitalizmus fogalmát. Ezt a terminust Szalai már korábban meghatározta, így most újra őt idézzük: „Az újkapitalizmus általam használt fogalma Almási Miklóstól származik, aki többek között Kevin Phillips nyomán azt a társadalmi-gazdasági alakulatot nevezi így, amelyben az erősödő globalizáció következményeként a gazdasági tőke dominánssá válik nemcsak a társadalom, hanem a *szociális és kulturális tőke* (kiemelés: J. Gy.) felett is.” (Szalai, é. n.) Egy másik, hosszabb definíció még részletesebben kifejti a globalizáció lényegét: „A gazdasági globalizálódás a XX. század végén olyan lényeges folyamatok összességéként fogható fel, mint a javak, szolgáltatások, tőke, technika, információk nemzetközi áramlásának bővülése és jelentőségének növekedése a nemzetgazdaságok számára. Az emberek államok közötti mozgása, a világgazdasági orientáció a kereskedelemben, a tőkebefektetésekben és más tranzakciókban a vállalatok szintjén, a piacok térbeli integrálódása, működési szabályaik és intézményeik konvergálódása, a termelés és a fogyasztás szerkezetének hasonlóvá válása, a fogyasztási cikkek között olyan áruk és szolgáltatások megjelenése és szaporodása, amelyek globálisan azonos jellegűek, a jogrendszer hasonulása, egyre általánosabban elfogadott nemzetközi szabályok és normák kialakulása az államközi szervezetek és együttműködési rezsimek működése során” (Simai 2000, 15).

Látható, hogy a multinacionális vállalatok, a pénzügyi intézetek, illetve a nemzetközi pénzügyi szuperstruktúra irányítói a fent leírt módszerekkel és mechanizmusokkal befolyásuk alá gyúrik a társadalmi rendszereket, valamint alrendszereket: *a rendszer fokról fokra gyarmatosítja a szociális életvilágot*. Röviden, a szociális életvilág szférái a rendszer által meghatározottak (Luhmann 1982).

Nos, ilyen megváltozott gazdasági, társadalmi és politikai viszonyrendszerek között kellene az államnak érvényesíteni szándékait – nyilvánvaló, hogy egyre kisebb sikereket fog elérni. Azonban nem maradunk megoldás nélkül, a felsőoktatás és a munkaerő-piaci viszonyok kongruenciája nem megoldhatatlan.

IV. A MEGOLDÁSOK LEHETSÉGES MÓDSZEREI, TECHNIKÁI

A diplomások elhelyezkedésével kapcsolatban már számos alternatívát, problémamegoldó modellt dolgoztak ki. Elsőként mindenképpen létre kellene hozni olyan háttérintézményeket, tervezőrészlegeket, amelyek szinkronba próbálják helyezni a két aktor elvárásait, igényeit. „Ez a háttérintézet szolgálhatná az oktatási és a foglalkoztatási minisztérium döntéseinek előkészítését (lényegében valamennyi olyan minisztériumét, amelyik oktatással és képzés-irányítással foglalkozik). A háttérintézet foglalkozna a szakképzés, a felsőoktatás és a felnőttképzés fejlődésének kutatásával, nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, elemzések készítésével, foglalkozási és munkaerő-piaci előrejelzések, prognózisok készítésével, a különböző szakképzettséggel rendelkezők elhelyezkedésének vizsgálatával, a munkaadók igényeinek elemzésével stb. – tehát olyan elemzésekkel, amelyek a felsőoktatás és a szakképzés fejlesztési terveit megalapozhatják” (Kóvári–Polónyi 2006, 4).

Továbbá, nagy hangsúlyt kell helyezni a két szereplő közötti adekvát kommunikációra, információcserére is, amely bizonyos mértékig garantálná a diplomások állásszerzésének sikerességét – ez a rendszer napjainkban Magyarországon még kidolgozatlan formában működik.

A minőségbiztosítás eszközrendszereivel magas szinten lehetne tartani a hallgatók kompetenciáját, mely lehetőséget teremt olyan készségek és képességek kifejlesztésére, amellyel – túlképzés esetén is – viszonylag hamar meg tudják találni helyüket a társadalmi munkamegosztásban.

A szerződéses alapú támogatási rendszerek már meglehetősen elterjedtek a nyugat-európai országokban, valamint az Egyesült Államokban is. Eszerint „a szerződés alapú rendszerek középtávra (három-négy év) hatá-

rozzák meg a támogatott hallgatók (vagy végzősök) számát. A szerződések lehetővé teszik a kormányzatok oktatáspolitikai prioritásainak érvényesítését az intézmények programkínálatában” (Galasi–Varga 2006, 11).

Ugyanakkor számos más megoldási javaslatot is ismerünk, azonban a probléma még mindig nincs megoldva, ha a felsőoktatási rendszerben kívánunk kizárólag átalakításokat végrehajtani. Ugyanis a munkaerő-piaci prognózisok kiszámíthatatlanok a technológiai fejlődés miatt, a munkaerő-piaci szereplők és a felsőoktatás szereplői között nincs, vagy csak felületes a kommunikáció. Arról is folyik még a diskurzus, hogy vajon kinek kellene, illetve lehetne intervenciót alkalmazni a probléma megoldása érdekében.

IRODALOM

- ALTBACH, P. (2002): *The Decline of the Guru*. Chesnut Hill, Boston College.
- ARTNER ANNAMÁRIA 2006: *Globalizáció alulnézetben. Elnyomott csoportok – lázadó mozgalmak*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- BERDE ÉVA–CZENKY KLÁRA–GYÖRGYI ZOLTÁN–HÍVES TAMÁS–MORVAY ENDRE–SZEREPI ANNA (2006): *Diplomával a munkaerőpiacon*. Budapest, FKI.
- BOURDIEU, PIERRE (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- FERGE ZSUZSA (1997): És mi lesz, ha nem lesz? In: Gombár Cs.–Hankiss E.–Lengyel L. (szerk.): *És mi lesz, ha nem lesz?* Budapest: Korridor Kiadó. 146–175.
- FRIEDMAN, MILTON (1996): *Kapitalizmus és szabadság*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- GALASI PÉTER–VARGA JÚLIA (2006): *Hallgatólétszám és munkaerőpiac*. Budapest, FKI.
- HABERMAS, JÜRGEN (1957): Das chronische Leiden der Hochschulreform. *Merkur*, 109. füzet, 265–284.
- HABERMAS, JÜRGEN (1969): Az iskolai és a főiskolai képzés hatása a diákok politikai tudatára. In: Huszár Tibor–Sükösd Mihály (szerk.): *Ifjúság-szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 252–263.
- HRUBOS ILDIKÓ (1995): A felsőoktatási rendszer válasza a változó társadalom kihívásaira. www.mtapti.hu/mszt/19954/hrubos.htm

- KÉZDI GÁBOR – VARGA JÚLIA (2007): Téveszmék és áltérapiák. *Figyelő*, 2, 20–23.
- KOZMA TAMÁS (2004): *A felsőoktatás szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó.
- KŐVÁRI GYÖRGY – POLÓNYI ISTVÁN (2006): A felsőfokú képzés és a gazdaság szakemberigényének összehangolási lehetőségei. <http://www.ofakht.hu/muh/muhfr.html>
- LUHMANN, NIKLAS (1982): *The Differentiation of Society*. New York, Columbia UP.
- LUXEMBURG, ROSA (1979): *A tőkefelhalmozás*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- MANKIW, N. GREGORY (2005): *Makroökonómia*. Budapest, Osiris Kiadó.
- MARTIN, H. – SCHUMANN, H. (1998): *A globalizáció csapdája*. Budapest, Perfekt Kiadó.
- MARX, KARL – ENGELS, FRIEDRICH (1959): *A Kommunista Párt kiáltványa*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 437-471.
- MARX, KARL (1962): *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- POLÓNYI ISTVÁN – TÍMÁR JÁNOS (2001): *Tudásgyár vagy papírgyár*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- POLÓNYI ISTVÁN (2000): *Oktatás-gazdaságtan pedagógusok számára*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 3. fejezet.
- SIMAI M (2000): Globális kihívások és a tudomány válaszai. In: Simai M. – Gál P. (szerk.): *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 11-25.
- SZALAI ERZSÉBET (2001): *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Budapest: Aula Kiadó.
- SZALAI ERZSÉBET (é. n.): *Eredeti tőkeátcsoportosítás és szociális jogok*. <http://beszelo.c3.hu/03/03/06szalai.htm>
- SZALAI, ERZSÉBET (2005): *Socialism. An Analysis of its Past and Future*. Budapest–New York: CEU Press.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL (1983): *A modern világgazdasági rendszer kialakulása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- WEBER, MAX (1979): *Gazdaságtörténet*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- WEISS JÁNOS (2000): *Tizenkét előadás a Frankfurti Iskoláról a diákmozgalomról*. Budapest, Áron Kiadó.